

„HIBÁS” LATIN FELIRATOK PANNONIÁBÓL (HIBATIPOLÓGIAI ALAPVETÉS)*

ADAMIK BÉLA

Régóta közismert tény, hogy nem csak „hibátlan” latin feliratok maradtak ránk a Római Birodalom tartományaiból, hanem – a nyelvészek és a nyelvészet szerencséjére – „hibás” feliratok is tömegével hagyományozódtak az utókorra. Annak a kritériumai, hogy egy felirat „hibás”-e vagy „hibátlan”, és mitől az, vagy nem az, szintén ismertek, vagy legalább is ismerteknek kellene lenniük. A nyelvészek számára általában világos, hogy a „hibás” – „hibátlan” címkék a nyelvi norma szempontjából aggathatók a feliratos szövegekre, tehát az ún. klasszikus latinhoz, avagy latin normanyelvhez képest ítélni meg a szöveg szintjén jelentkező anomáliák jellege. Már az is viszonylag régóta kikristályosodott, hogy a latin normanyelvhez képesti eltérések, amelyeket csak a preskriptív (előíró) grammatika szempontjából nevezhetünk hibáknak, jellegük és eredetük szerint tipológiailag több fajtába csoportosíthatók.¹ Hogy ennek a hibatipológiának a latin feliratok vonatkozásában mik a legfontosabb kritériumai és elemei, azt az alábbi konkrét példák alapján vázoljuk fel. Egy ilyen áttekintésnek a tudományos értéke természetesen vitatható, hiszen elvileg közismert dolgokról lesz szó, legalábbis a nyelvészek, illetve a nyelvészetileg képzett epigráfusok számára. Ezen a szűk körön kívül azonban az alábbi általánosabb jellegű fejtegetések hasznosaknak bizonyulhatnak, elsősorban a feliratkiadás-sal foglalkozó kutatók számára. Az általános konklúziókat illusztráló konkrét felirati példák elemzése pedig azon túlmenően, hogy igazolják a nyelvészeti szempontok bevonásának hasznosságát, előre is vihetik egyes feliratok problémáinak megoldását.

Hibatipológiai fejtegetéseinkhez a konkrét példaanyagot a magyarországi római feliratok alapvető gyűjteményének, a RIU-nak² az első négy kötetéhez készült mu-

* E tanulmány *B. Adamik*: „Fehlerhafte” lateinische Inschriften aus Pannonien. In: *Latin et langues romanes. Études de linguistique offertes à József Herman à son 80ème anniversaire*. Eds. S. Kiss et al. Tübingen 2005. 257–266 átdolgozott, aktualizált magyar változata.

¹ Vö. *Herman J.*: A latin nyelv a Római Birodalom dunai provinciáiban. A kutatás problémái és távlatai. *Filológiai Közöny* 32–33 (1986–1987) 1–15, itt: 4 skk.; *Herman J.*: Latinitas Pannonica. Kísérlet a pannóniai feliratok latinságának jellemzésére. *Filológiai Közöny* 14 (1968) 364–376, itt: 364 skk.; *Herman J.*: Vulgáris latin. Az újlatin nyelvek kialakulásának útja. Budapest 2003. 24 sk.

² RIU = *L. Barkóczi et al.*: Die römischen Inschriften Ungarns, 1–6. Budapest–Bonn 1972–2001.

tatóból (Reg.) vettük, annak is „Grammatik” című fejezetéből (Reg. 103–121).³ E „Grammatik” c. fejezet felépítése a következő. Az első részben (103–111 o.) található ábécé-rendben, három hasábra rendezve a feliratokon talált helytelen alakok a helyes megfelelőikkel és a feliratszámukkal (pl. „In der Inschrift: *abe* Richtig: *habe* 633”). A következő, „Hiányzó betűk” („Fehlende Buchstaben”) című részben (111–118 o.) a feliratokról kimaradt betűk listáját találjuk, például „(a) *Aelie* 887”. Ezt követi a „Fölösleges betűk” („Überflüssige Buchstaben”) eseteinek felsorolása (118–119 o., pl. „{a} *aeius* 720”), amit a „Hibásan írt szavak” („Falsch geschriebene Wörter”) listája zár (119–121 o., pl. „A pro *I Aulianus* 751”).

Rövid betekintés után azonnal megállapítható, hogy e listák a „Grammatik” fejezetcím ellenére sajnálatos módon a nyelvészeti szempontok teljes figyelmen kívül hagyásával készültek, és ennek következtében számos félreértésre adhatnak okot. Az első résszel, a helytelen alakok helyes megfelelőikkel párosított felsorolásával (103–111 o.) alapvető problémák nincsenek.⁴ A kifogásolnivalók a 111. oldaltól kezdve jelentkeznek, ahol már nem csak a helyes–helytelen megfelelések pusztá felsorolásával, hanem a hibás alakok értelmezési kísérletével is szembesülünk. A 111. oldaltól kezdődő listák összeállítási elveinek és módszereinek problematikusságát szemléltetik a következő, tetszőlegesen kiválasztott példák.

A „Hiányzó betűk” („Fehlende Buchstaben”) listájában (111–118 o.) kifogásolható, hogy a valóban kihagyott betűk – tehát amelyeket a vésnök feledékenységéből, pusztá figyelmetlenségéből hagyott ki, és ilyesformán hiányuknak nyelvi oka nincsen – együtt szerepelnek olyan hiányzó betűkkel, amelyek csak a normatív ortográfia szempontjából tekinthetők hiányzóknak, míg a beszélt nyelv, az ún. vulgáris latin szempontjából egyáltalán nem, és így a hiányuk a vésnöknek feltehetőleg fel sem tűnt.

Joggal szerepelnek tehát e listán olyan, valóban kifelejtett betűket tartalmazó alakok, mint pl. *sacum sacrum* helyett (RIU 176), vagy olyan különlegesen rövidített nevek, mint például *Dmitus Domitius* helyett (RIU 737bis 6. sora, míg a 2. sorban: *Domitius*).

Fenntartásokkal sorolhatók csak ide a gemináltak nem jelölésének esetei, tehát amikor a hosszú mássalhangzókat nem írják kettőzve (pl. *Britanicae Britannicae* helyett RIU 711, vagy *carisime carissimae* helyett RIU 659, 934). Ennek a jelenségnek ugyanis a császárkorban, amikor a hosszú mássalhangzók még stabilan meg-

³ Reg = B. Lőrincz–E. Marton–F. Redő: Die römischen Inschriften Ungarns (RIU). Registerband zu Lieferungen 1–4. Bonn–Budapest 1991.

⁴ Itt legfeljebb néhány nyomdahiba okozhat gondot, pl. a 106. o. *flm* = *flam* tétele nem a 656-os, hanem a 657-es feliraton található, vagy a 112-es feliraton nem *inocens* = *innocens*, hanem *inocenti* = *innocenti* olvasható stb. (*Maximimus* = *Maximinus* nem 83, hanem 84, *Pomponis* = *Pomponiis* nem 49, hanem 62, *sumam* = *summam* nem 903a, hanem 804.) Kimaradt néhány tétel: pl. *collegas* = *collegae* 83, *Elavianus* = *Flavianus* 77 stb.

voltak, valószínűleg nincsen beszélt nyelvi háttere.⁵ Minthogy a geminátajelölés elhanyagolásának az ellenkezője, tehát a rövid mássalhangzó kettőzése is gyakran megfigyelhető (pl. *Britt(annicus) Britannicus* helyett RIU 1135), gyaníthatóan az ortográfiai normák körüli ingadozással, bizonytalansággal magyarázható a kettőzés elhanyagolása. Az ortográfiai bizonytalanságból fakadó fordított jelölés szép példáját nyújtja egy 247-ben állított felirat Moesia Superiorból a *Philippi* helyetti *Phillipi* alakkal (éppen a császár cognomenjében CIL 3, 8113). Ez a bizonytalanság feltehetőleg a korabeli normatív szövegekben fellelhető archaizáló írásmódokból táplálkozhatott,⁶ amelyek a geminátajelölés előtti korszak hagyományait folytatták.⁷ Az ilyen jellegű hibákat, minthogy sem a technikai, sem a nyelvi eredetű hibák közé nem sorolhatók, érdemesebb inkább külön kategóriaként kezelni és az „ortográfia” címszó alatt tárgyalni.⁸

Egyáltalán nincs helyük a „hiányzó betűk” listáján a beszélt nyelvi, vulgáris latin kiejtést tükröző formáknak, ahol csak a normatív ortográfia szigorú kritériumai szerint lehet hiányról beszélni. Az *aetas* helyetti *etas* (RIU 313) és a *bonae* helyetti *bone* (RIU 76–79) alakok az *ae / ae > e* monoftongizációt, a *signifer* helyetti *sinifer* (RIU 410) a *-gn-* > *-jn-* változást, míg a *menses* helyetti *mese* (RIU 544) az *-ns-* > *-s-* fejlődést, illetve a szóvégi *-s* nem ejtését mutatja.⁹

Ugyanilyen problémás a „Fölösleges betűk” („Überflüssige Buchstaben”) listája (118–119 o.). Joggal szerepel rajta a *Quartus* helyetti *Qavartus* (RIU 681), amelyben a vésnök, elfeledkezve az *AV* ligatúráról, még egyszer, immár külön betűként felvéste az A-t a V után (vö. a RIU fotóját és rajzát). Semmi keresnivalójuk viszont egy ilyen listán olyan formáknak, mint az *eius* helyetti *aeius* (RIU 720), a *libens* helyetti *libies* (RIU 972), az *opificum* helyetti *opificerum* (RIU 457a) vagy a *quattuorvir* helyetti *quattorvirus* (RIU 763). Ezek esetében ugyanis csak nagyon leegyszerűsítő módon lehet fölösleges {a}-ról, {i}-ről, {er}-ről és {us}-ről beszélni, hiszen ezek a formák vulgáris latin fonológiai vagy morfológiai változásokat

⁵ A kettős mássalhangzók csak későn (kb. az átmeneti, protoromán korszakban) és területileg részlegesen egyszerűsödtek (közép- és dél-olasz dialektusokban és a szárdban ti. megmaradtak), vö. *V. Väinänen*: Introduction au latin vulgaire. Paris 1981³. 58; *Herman*: i. m. (2003) 44.

⁶ Vö. pl. L. Funisulanus Vettonianus dalmáciai helytartó (Kr. u. 80–83-ból származó) építési feliratának archaikus írásmódjait: *Vet(t)onianus*, *ius(s)it*, *Cas(s)ium* (ILJug 2, 647). A feliratgyűjtemények rövidített hivatkozásait az *Epigraphische Datenbank Heidelberg* (továbbiakban EDH) konvenciói szerint használjuk, vö. <http://www.uni-heidelberg.de/institute/sonst/adw/edh/index.html>.

⁷ A gemináták jelölése a Kr. e. 3. sz. végén jelent meg az írásbeliségben, vö. *Adamik B.*: A latin nyelv története az indoeurópai alapnyelvtől a klasszikus latinig. Budapest 2009. 153.

⁸ Ide jöhetnek még a G archaikus C írásmódjának esetei (kivéve a *Gaius*, *Gnaeus* praenomének C, CN rövidítéseit), a K és C keverései (pl. *karissimo carissimo* helyett RIU 885) és az X [ks] bizonyos variánsai (CS, XS stb., pl. *vixsit vixit* helyett 541) stb.

⁹ E változásokhoz vö. *Väinänen*: i. m. 35 skk. és *Herman*: i. m. (2003) 31 skk.

tükröznek. Az *aeius* az *ae* > *e*, a *libies* pedig az *ie* > *e* változást¹⁰ inverz, fordított írásmóddal (ezen túl a *quattor-* az *uo* > *o*, a *libies* pedig az *ns* > *s* fejlődést mutatja).¹¹ Az *opificerum* alak az 5. declinatio *-erum* végződésének a 3. declinatio-ba való behatolása¹² révén a főnévragozási osztályok közötti ingadozást tükrözi, míg a *quattorvirus* alak az *-ro*-tövű főnevek sg. nominativusi *-r* végződésének a kiegyenlítődségét mutatja a többséget alkotó *-o*-tövű főnevek általános *-us* végződéséhez.¹³

A „Hibásan írt szavak” („Falsch geschriebene Wörter”) listáján (119–121 o.) lehet a legszemléletesebben bemutatni az e listák összeállításánál alkalmazott módszer vitathatóságát. A *hēres* helyetti *aeres* tétel „a pro h” értelmezése (RIU 720; Reg. 119. o.) mutatja, hogy a normatív („hibátlan”) és nem normatív („hibás”) alakok közti eltérések értelmezése minden nyelvi alapot, nyelvészeti szempontot nélkülöz. Csak a pusztá betűszám szerint mondható az, hogy az A a H helyett áll (*aeres* és *heres* is 5 betű). Ebből egyáltalán nem derül ki, hogy a *h*-t azért nem írták, mert nem ejtették, hogy az *ae* diftongus nyílt *ē*-vé monoftongizálódott, aminek következtében a helyesírás szabályaiban járatlanok hiperkorrekcióval, inverz módon a zárt *ē*-t is AE betűkapcsolattal ír(hat)ták. A „Hibásan írt szavak” listája tehát nem tartalmazhat nyelvi eredetű változatokat,¹⁴ csak nyelven kívüli, (írás)technikai eredetű hibákat, elírásokat, mint *cue* a *suae* (RIU 559), *eilios* a *filios* (RIU 934) és *Perretuo* a *Perpetuo* (RIU 970) helyett.¹⁵

Amikor felirati hibákkal foglalkozunk, azt is gondosan le kell ellenőrizni a felirat fényképén, hogy a szövegkiadásokban vagy mutatókban feltüntetett anomáliák, hibák valóban léteznek-e, vagy sem. Néha ugyanis előfordul, hogy a hibásnak bé-

¹⁰ Az *ie* helyetti *e*-nek a *libiens* esetében esetleg morfológiai oka is lehet (vö. *Fehér B.*: Pannonia latin nyelvtörténete. Budapest 2007. 336), mégpedig coniugatio-csere, a 2. coni.-ból az *-i*-tövű 3. vagy 4. coni.-ba, mint *doliens* (CIL 12, 2863), *doleunt* (RIU 1377) *dolens*, *dolent* helyett, vö. *M. Leumann*: Lateinische Laut- und Formenlehre. München 1977. 545. A *libens* azonban (a csak sg. 3. személyben használt alapigéjének participiumából) melléknevesült forma, amit fokozhatósága (*libentior*, *libentissimus*) mellett adverbiumai (*libenter*, *libentius*, *libentissime*) is mutatnak, így inkább a hangtani magyarázat a kézenfekvőbb (mint a *quietos* helyetti *quetos*-ban CIL 6, 25128, Róma); vö. ugyanazon keresztény római feliraton (ILCV 2283): *doliens* (= *dolens*) vs. *cesquas* (= *quiescas*), e hangváltozáshoz vö. *Väänänen*: i. m. 46 sk.

¹¹ Vö. *Herman*: i. m. (2003) 43 sk. és *Väänänen*: i. m. 46 sk.

¹² Vö. a *dierum* analógiájára keletkezett *menserum* változatot *mensium* helyett Pannoniából, AE 1986, 601, idézi *G. Galdi*: Grammatica delle iscrizioni latine dell'Impero (province orientali). Morfosintassi nominale. Roma 2004. 239.

¹³ *Väänänen*: i. m. 109.

¹⁴ A legkevésbé normanyelven belüli változatokat, mint „e pro ua, *perpetem* 48” tételnél, ahol nem a *perpetuus* 3, hanem a *perpetuus* variánsának tekinthető ritka és archaikus *perpes*, *perpetis* melléknév szerepel egy 346–349 között állított savariai feliraton (ugyanígy egy másik pannoniai feliraton, Poetovióból: AIJ 469 = CIL 3, 4121: *perpeti anno*).

¹⁵ Az F helyetti E tipikus ún. ordinációs hiba, amely a kurzív írásmódú fogalmazvány kapitális betűre való transzponálása során keletkezett (kurzív E = ||, kurzív F = |'), vö. *A. Mócsy*: Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior. Budapest–Amsterdam 1970. 214.

lyegzett alak egyáltalán nem létezik, vagy a hiba nem ott van, ahol a kiadás jelzi. Szemléletes példaként idézhetjük az *aeiustate* formát, amely a RIU és Mutatója szerint a *vetustate* helyett áll (RIU 640, Kr. u. 202; Reg. 103, ill. 119. sk.: „*a pro v*”, „*i pro t*”). Első látásra ez az értelmezés kézenfekvőnek tűnik, mert a kurzív *a~v* (pl. *fuciendum faciendum* helyett RIU 721), illetve *i~t* (pl. *posueruni posuerunt* helyett RIU 83) tévesztés feltételezésével könnyen magyarázható az anomália. Ezt az értelmezést látszik alátámasztani a felirat átrajzolása is (A E I V S Ā E), amelyre a RIU szövegkiadása támaszkodik: ... *[a]ram aeiustate (!) | [c]onlapsam*. Ha azonban megtekintjük a feliratról készült fotót is (RIU 3, 297. o.), kiderül, hogy a feliraton egy AEI V S Ā E betűsor áll, tehát az elején egy AVE ligatúrával, s így a szövegrész olvasata a következő: *[a]ram a vetustate | [c]onlapsam*. A RIU átrajzolása ebben az esetben tehát pontatlan volt. Az EDH szöveggözlése már a felirat fotóját is figyelembe vette: *[a]ram {a} vetustate | [c]onlapsam*.¹⁶ Itt már csak a „fölsleges betűk” kirekesztésére használt { } zárójeleknek az iskolai latin nyelvtan szigorú szabályát követő használata kifogásolható, miszerint a passzív igealakok mellett a cselekvést végrehajtó személyt *a/ab* praepositós *ablativus* (*auctoris*), míg az élettelen cselekvőt pusztán *ablativus* (*rei efficientis*) jelöli.¹⁷ A klasszikus szerzőknél ugyanis a megoszlás nem ennyire végletesen polarizált, és bár az ettől eltérő szerkesztésmódok kissé norma alattinak értékelhetők, akad példa mind az *auctoris* pusztán *ablativusszal*, mind a *rei efficientis* praepositív *ablativusszal* történő kifejezésére,¹⁸ például Vitruviusnál (*Arch.* 10, 2, 13): *basis esset a vetustate diffracta*. A szövegrész kiadói olvasatának tehát így kell alakulnia: *[a]ram a vetustate | [c]onlapsam*, ahol csak a *vetustate* első *t*-jének elírása (*i~t*) regisztrálható hibaként.

Ehhez hasonló, de egyszerűbb eset a *Fortunatus* helyetti *Fortunaus* alak magyarázata (RIU 1012: *Fortun-* + 1037: *-aus*), amelyet a mutató a hiányzó betűk listájára vett fel (Reg. 106., 117. o.). A T betű ugyanis csak az átrajzolás és az erre épülő szövegkiadás¹⁹ szerint hiányzik, ha megnézzük a RIU 1037 fotóját (RIU 4, 181. o.), kiderül, hogy ott van, csak nem egykönnyen vehető észre: a vésnök utólagos javítás keretében rávészt az A betű szárára egy kis T-t.²⁰

¹⁶ EDH No. 004936; ugyanígy Lupa (http://ubi-erat-lupa.org/site/index.asp?show=menue/dummy_abfrage.shtml) No. 4760, ahol a RIU-énál jobb minőségű fotó található a feliratról.

¹⁷ Vö. M. Nagy I.–Tegyey I.: *Latin nyelvtan a középiskolák számára*. Budapest 1999⁴. 153.

¹⁸ J. B. Hofmann–A. Szantyr: *Lateinische Syntax und Stilistik*. München 1972². 122.

¹⁹ Amelyet sajnos az EDH No. 024870 és a Lupa No. 12970 is követ *Fortuna(t)us*.

²⁰ A szokásostól többé vagy kevésbé eltérő rövidítéseknek (pl. *libr* = *liber(tus)* RIU 922, *seqp* = *sesq(ui)plicarius*) RIU 874) sincsen helyük egy grammatikai mutatóban, különösen egy olyan abnormálisnak címkézett rövidítésnek, mint a *qd quond* helyett a *quondam* rövidítésére (RIU 986; Reg. 109. o.), amelyik amellet, hogy sűrűn előfordul, némelyik epigráfiai kézikönyv által egyenesen standard rövidítésnek van minősítve, pl. K. Paasch *Almar*: *Inscriptiones Latinae. Eine illustrierte Einführung in die lateinische Epigraphik*. Odense Univ. Press 1990. 484.

Ha kirostáljuk az ilyen és ehhez hasonló eseteket, tehát a valójában nem létező anomáliákat, akkor a megmaradt hibaanyagot két csoportra kell bontani aszerint, hogy technikai avagy nyelvi eredetű íráshibákról van-e szó.²¹

Az első csoportba (1.) kerülhetnek a technikai (ordinációs és vésnöki stb.) hibák fajtáik szerint.²² Ezen belül első helyre sorolható a „hibásan bevéssett betűk” kategóriája (1. 1), amely tartalmazza a kurzív²³ vagy a kapitális betűk keverésére visszavezethető elírásokat. Ide kerülnek például a (kurzív) f~e tévesztésének esetei, mint például *eil(io) fil(io)* helyett (RIU 917), *e[il]iorum filiorum* helyett (RIU 441), a (kurzív) a~v példái, mint *fuciendum faciendum* helyett (RIU 721), vagy a (kapitális) t~i keverés esetei, mint *ei et* helyett, *posueruni posuerunt* helyett (RIU 934) stb. Egy ilyen felsorolás tehát alapvetően megegyezne a RIU mutatójának „Hibásan írt szavak” („Falsch geschriebene Wörter”) listájával (119–121 o.), de úgy, hogy már kirekesztettük belőle a listának nagyjából felét kitevő nyelvi eredetű hibákat, mint például *aeres heres* helyett (RIU 720), *filias filiae* helyett (RIU 714; pl. nom. -as rag -ae helyett, és nem „s pro e”, vö. Reg. 121. o.), *militabit militavit* helyett (RIU 559; b ~ v fúzió) stb.

Ezt követheti a „kihagyott betűk” kategóriája (1. 2), a vésnök feledékenysége (pl. *sacum sacrum* helyett RIU 176), vagy egy szokatlan rövidítés miatt (pl. *Dmitus Domitius* helyett RIU 737bis, *curut curaverunt* helyett RIU 946) kimaradt betűk felsorolásával. Ide sorolhatók a szótagkiesés, haplológia esetei is, mint például *Brigaetiones Brigetionenses* helyett (RIU 394).²⁴ Bizonyos megfontolások alapján ide helyezhetők a régebbi írásszokás (így a geminátajelölés elhanyagolása, pl. *Britanicae Britannicae* helyett RIU 711) következtében kihagyott betűk esetei is, bár ezeket szerencsésebb egy külön, nem nyelvi háttérű ortográfiai ingadozás kate-

²¹ Az íráshiba definíciójához vö. *H. Solin: Zur Entstehung und Psychologie von Schreibfehlern in lateinischen Inschriften.* In: *Acta colloquii epigraphici Latini Helsinkiæ 3–6. sept. 1991 habiti.* Eds. H. Solin et al. Helsinki 1995. 93–111, itt: 94. E kettébontást érvényesíti a „Császárkori latin feliratok számítógépes nyelvtörténeti adatbázisa” (<http://lldb.elte.hu/>); bemutatását ld. *B. Adamik: In memoriam József Herman: von der Late Latin Data Base bis zur Computerized Historical Linguistic Data Base of Latin Inscriptions of the Imperial Age.* *AAntHung* 49 (2009) 11–22.

²² Vö. *Mócsy: i. m. (1970) 212 skk., kül. 213.* „Eine Inschrift kommt demnach in drei Arbeitsphasen zustande: 1. der Text wird in Kursivschrift oder in einer der Kursive nahestehenden Kapitalschrift konzipiert, 2. dieser Text wird auf dem Stein vorgezeichnet oder vorgekratzt (*ordinatio*), 3. die (oft nur mit Konturen) vorgezeichneten Buchstaben werden ausgemeißelt. Dieser Vorgang setzt die Teilnahme von wenigstens zwei, wahrscheinlich aber von drei oder vier Mitwirkenden voraus: den Besteller, den Verfasser, den Ordinator, und den Steinmetzen. Die Fehler in Sprache und Schrift sind demzufolge mehreren mitwirkenden Personen zuzuschreiben.” A témához vö. még *Solin: i. m.*

²³ A kurzív betűfajtához vö. *B. Bischoff: Paläographie des römischen Altertums und des abendländischen Mittelalters.* Berlin 1986. 85.

²⁴ A *Brigetionenses* esetében eltűnt az *s* előtti *n*, és az így létrejövő *Brigetioneses* formát haplológiával (-eses > -es) *Brigetiones*-ként vésték fel. Az inverz írásmódú, hiperkorrekt *e* helyetti *ae* (*Brigaetiones*) háttéréhez vö. fentebb a *heres* helyetti *aeres* alakhoz írottakat.

góriájába felvenni. Ez a felsorolás fedni fogja a RIU mutatójának „Hiányzó betűk” („Fehlende Buchstaben”) listáját (111–118 o.), de csak a lista mintegy négyötödét kitevő nyelvi eredetű hibák eltávolításával, mint például *ale alae* helyett (RIU 267), *defunti defuncti* helyett (RIU 530), *aiutricis adiutricis* helyett (RIU 987), *Seuma Zeugma* helyett (RIU 712) stb.²⁵

Ezután jöhetnek (1. 3) a fölöslegesen bevéselt betűk esetei, mint például *Qavartus Quartus* helyett (RIU 681) stb. Idesorolhatók a dittográfia (általában tévedésből ismételt felvéselt szótagok) esetei is, mint pl. *karissimimo carissimo* helyett (RIU 557; a *-mi-* szótagot utólag megpróbálták, kevés sikerrel, kitörölni). Fenntartásokkal, de ide vehetők a rövid mássalhangzóknak a geminátajelölés bizonytalanságaira visszavezethető kettőzései is (pl. *Britt(annicus) Britannicus* helyett RIU 1135), bár ezek is inkább a nem nyelvi háttérű ortográfiai ingadozás kategóriájába tartoznak. Ez a felsorolás is fedné a RIU mutatójának „Fölsleges betűk” („Überflüssige Buchstaben”) alatti listáját (118–119 o.), de csak akkor, miután kivettük belőle a lista mintegy felét kitevő nyelvi hibák eseteit, mint például *aeius eius* helyett (RIU 720) és *libies libens* helyett (RIU 972) stb.

A nyelvi eredetű hibáktól teljesen elkülönítetten tárgyalandó technikai eredetű hibáknak is van ugyan jelentőségük, de elsősorban csak szociolingvisztikai, műveltségi szempontból. Ezek az elírások ugyanis a felirat megrendelőjének, illetve kivitelezőjének nyelvi közönyéről tanúskodnak. Ez viszont tanulatlanságot jelez, amelyből adott esetben a latin nyelv hiányos ismeretére következtethetünk.²⁶

A hibák második csoportját (2) alkotják a nyelvi eredetű hibák, amelyek csak a normatív, preskriptív (előíró) grammatika szempontjából minősíthetők hibáknak. A nyelvi háttérű hibákat célszerű a következő szempontok szerint csoportosítani. Érdemes elkülönítve tárgyalni a tökéletlen idegennyelv-elsajátításra visszavezethető hibákat, amelyek arra utalnak, hogy a felirat megszövegezője a latint nem anyanyelvként használta (2. 1), és azokat az anomáliákat is, amelyek más nyelv, például a görög (adsztrát, szubsztrát) hatását tükrözik (2. 2).²⁷ Ezek kiszűrése után foglalkozhatunk a beszélt, vulgáris latin nyelvi változásokat tükröző hibákkal (2. 3), a nyelvi alrendszerek (fonológia, morfológia, szintaxis, lexika) szerint elkülönítve őket. Minthogy e tanulmány kereteit szétfeszítené a RIU mutatójának ilyen

²⁵ E változásokhoz vö. *Väänänen*: i. m. 62, 65.

²⁶ Vö. *Herman*: i. m. (1986–1987) 4 sk., *Herman*: i. m. (1968) 365.

²⁷ Ezen túlmenően olyan, szövegnyelvészeti jellegű hibák is előfordulnak, amelyek ugyan a latin nyelv keretein nem lépnek túl, de nem a nyelvi alrendszerek mozgását tükrözik, hanem a feliratos szövegekre jellemző formulák, szintaktikai szerkezetek vegyítéséből, kontaminációjából adódnak: ezekkel itt nem foglalkozunk. Pl. a RIU 712-es feliratának „*curante Aur Marinus filius f c*” része két, azonos jelentésű szerkesztésmód kontaminációjából keletkezett: *curante Aurelio Marino filio* (ablativus absolutus szerkezettel, ez esetben a *faciendum curavit* rövidítéssel történő megadása fölösleges) és *Aurelius Marinus filius faciendum curavit* (műveltető szerkesztés *curo* + gerundivum révén, itt meg a *curante* fölösleges).

szempontú újraalkotása,²⁸ inkább csak a most említett nyelvi háttérű hibatípusok egy-egy tanulságos esetének bemutatásával szeretnénk a tárgyalt feliratok értelmezési problémáinak megoldását elősegíteni.

A tökéletlen idegennyelv-elsajátítás esetét (2. 1), tehát amikor a felirat megszővegezője a latint nem anyanyelveként használta, példázhatja a RIU 253-as felirata (Arrabona): *Acrabanis / Ababunis f(ilius) / ala Augusta Ituraior/um an(norum) XLV stip(endiorum) XII h(ic) s(itus) e(st) / Hanicus frater / heres posiut*. Az egyszerű formulákból és rövidítésekből álló feliraton említett szereplők nevei (Acrabanis, Ababu, Hanicus) és az elhunyt egysége (*ala I Augusta Ituraeorum*) nyilvánvalóvá teszi a közel-keleti, valószínűleg szír származást.²⁹ Az ituraeusok (Ἰτουραῖοι) sémi nyelvű népe Észak-Palesztina *Ituraea* (Ἰτουραία) nevű részéből kerültek a hadsereg révén Pannoniába. A görög kultúrkörből való származásra utalhat az *Ituraeorum* (vö. RIU 254) helyetti *Ituraiorum* alakban az *ae* helyetti *ai* írásmód, amely a görög αἰ átírásának tekinthető. A betűcserét mutató *posiut* (= *posuit*) hibás alakja pedig az állítató nyelvi közönyéről, s illetően felületes latin nyelvismeretéről tanúskodik. Ebben a kulturális, nyelvi közegben értelmezendő a szöveg szintaxisából kilógó *ala Augusta Ituraiorum* szókapcsolat *alae Augustae Ituraiorum* (vö. RIU 254) helyett. Feltűnő módon az *ala* lovas egység nevének effajta, a szöveg szerkezetéből kilógó használata elsősorban a kelta vagy közel-keleti, sémi eredetű nevekkel bíró katonák feliratain fordul elő (RIU 216, 246, 255, 256, 258, 635: *ala Augusta Itaraeorum* kétszer, esetleg a töredékes 1207-esen is stb.). Ezeket az eseteket a LEP (7. o.) ablativus originisnek fogja fel.³⁰ Kevéssé valószínű azonban, hogy ilyen, felületesen romanizált és csekély mértékben latinizált, kevésbé művelt egyének tisztában lettek volna ezzel a normatív és viszonylag archaikus latin esethasználattal, valószínűbb, hogy egységük nevét egész egyszerűen ragozatlanul illesztették be egyszerű formulákból összeállított felirataikba.

Más, jelen esetben a görög nyelv (adsztrát, szubsztrát) hatását (2. 2) tükrözhetik a következő esetek. A RIU 82-es elveszett ókeresztény felirata már szótagolós írásmódjával is figyelmet érdemel (Savaria, = CIL 3, 4221): *hic po-si-tus est Fl/or-en-ti-nus in-eans qui / vi-xit annos sep-tem / et re-qui-em ad-ce-pit in de-o / Pa-tre nos-tro et Hris-to eius*. A 7 éves Florentinus 4. századi sírfeliratán az ordinációs hi-

²⁸ A RIU későbbi kötetéhez (RIU 5–6), illetve a RIU supplementumaként közzétett (éppen ezért általunk is RIU-S-nek rövidített) TRHR-hoz (= *P. Kovács: Tituli Romani in Hungaria reperti. Supplementum of RIU. Budapest–Bonn 2005*) készült mutatók már nem tartalmaznak grammatikai hibalistát. A RIU-t tulajdonképpen befejező TitAq (= *P. Kovács–Á. Szabó: Tituli Aquincenses I–II. Budapest 2009–2010*) viszont jól tagolt, részletes és nagyon hasznos regisztert közöl „Res Grammaticae” címen Fehér Bence összeállításában (407 skk.).

²⁹ *B. Fehér: Syrian Names Given in Pannonia Inferior. ACD (2008) 44, 95–109; 107.*

³⁰ A LEP (= *B. Fehér: Lexicon Epigraphicum Pannonicum continens omnia verba Latine scripta inscriptionum Pannonicarum publici iuris factarum. Budapest 1997*) vonatkozó szócikkében felsorolt példák közül a RIU 244-es *ala*-ja inkább nominativus, a RIU 1183-as példája valóban ablativus, méghozzá praepositívus: *ex ala*.

bán (*in-eans infans* helyett) túl elsősorban a *Christo* helyetti *Hristo* alak érdemel figyelmet.³¹ Amennyiben nem egyszerű betűkihagyással van dolgunk, akkor nyelvi alapon kell az esetet magyarázni. Nyilvánvaló, hogy beszélt, vulgáris latin jelenségről nem lehet szó, mert a görög χ vulgáris latin megfelelője nem a *h*, hanem a normatív *ch* átírásból a *h* elnémulásával alakult *c* volt (vö. AE 1972, 688: *in Cristo fidelis*). E *Hristo* alak H-ja így inkább a χ korabeli görög „erős” *h* [χ] kiejtését adhatja vissza.³² Egy ilyen graecismus megjelenése latin feliraton egyáltalán nem tekinthető szokatlannak, hiszen a pannoniai görögök a nyilvánosság számára készült írásos emlékeiken, így a sírfelirataikon is, gyakran a latin nyelvet használták, a tartomány nyelvpolitikai berendezkedésének megfelelően.³³ A görög háttérrel külföldi jelenségek árulják el. Olykor görög formulák tükörfordításával találkozunk, mint *Ave* (*Basse*), amely esetleg a görög $\chi\alpha\iota\pi\epsilon$ reflexe (CIL 3, 10372 = RIU 1385, sírfelirat).³⁴ Máskor latin betűs szövegekben megjelenő görög betűkre bukkanunk, mint például *AVRHL*, azaz *Aureliae* (egy hemesai szír katona, Germanius Valens által állított feliraton RIU 1161). Olykor részben görög, részben latin betűkkel írt latin szövegekbe ütközünk,³⁵ vagy teljes egészében görög betűkkel írt latin feliratokkal találkozunk, például CIL 3, 15219 = CIGP³ 67 (aranygyűrű felirata): Πουλινα βιβας, Κοσθαυτι (*Paulina bibas, Co(n)st{h}anti*).³⁶ Máskor meg latin feliraton latin betűs görög szavakat találunk, például CIL 3, 14355⁴ = CIGP³ 61 (elveszett sírfelirat): [--- *fili]ae bene | [merenti fec]erunt | [T]AVTA. A Hristo* esetében is feltehetőleg a görög háttér nyelvi megnyilvánulásával számolhatunk.

A görög hatás további lehetséges példáit szolgáltatathatják bizonyos *a~e* alternációk. Így például a *Thracum* helyetti *Trecum* alak Carnuntumból (AE 1937, 78; vö. LEP 208), amely esetleg a görög (α -s) alak ión (η -s) változatát adja vissza, bár éppen

³¹ Luszénszky V.: A pannoniai feliratok nyelvtana. EphK 57 (1933) 95–100; 228–231; 97 és *H. Mihăescu*: La langue latin dans le sud-est de l’Europe. București–Paris 1978. 208 is regisztrálta, kommentár nélkül.

³² Ugyanígy értelmezi az alakot P. Kovács: Graecism in Pannonian Latin Inscriptions. In: Uő.: Corpus Inscriptionum Graecarum Pannonicarum. Editio maior. Debrecen 2001 (Hungarian Polis Studies 8). 104. A görög (koinéban spiránssá vált) *tenues aspiratae* latin képviselőihez vö. *Väänänen*: i. m. 55 sk.

³³ Mócsy A.: Pannonien. In: PWRE Suppl. IX. 1962. 516–776, itt: 771, ld. a RIU 78-as, egy *civ(is) Graec(us)* állította keresztény latin feliratot. A Római Birodalom területi alapú nyelvpolitikai (nyugati, latin és keleti, görög hivatalos nyelvhasználatú) berendezkedéséhez ld. *Adamik B.*: Nyelvpolitika a Római Birodalomban. Budapest 2006.

³⁴ Mócsy: i. m. (1962) 771.

³⁵ Vö. RIU 787 = CIGP³ 86: Μεμορια Ιυδατι πατιρι et Μεμορια Κασσιε εβλ(ογία). (CIGP³ = *Kovács P.*: Corpus Inscriptionum Graecarum Pannonicarum. Editio III. aucta. Debrecen 2007 [Hungarian Polis Studies 15].)

³⁶ Vö. még CIL 3, 10661 = RIU-S 214 = CIGP³ 101: ΜΗΜΟΡΙΑ ΑΝΕΣΤΑΣΙΩ ΕΤ ΔΗΚΟΥΣΑΝΙ ΕΤ ΒΗΝΕΙΑΜΙ ΕΤ ΦΕΙΛΕΙΩ ΝΟΣΤΡΩ ΕΙΣ ΘΕΩΣΕΙΣ ΘΕΩΣ ΕΙΣ ΘΕΩΣ.

az érdekelt helyen törött és sérült a felirathordozó kő.³⁷ Szintén érdekes eset egy 4. századi görög betűs latin felirat ANEΣTASIO (*Anestasio*) alakja ANAΣTASIO (*Anastasio*) helyett (CIL 3, 10661 = RIU-S 214 = CIGP³ No. 101), amely nyilván nem latin, hanem görög váltakozást, illetve névváltozatot tükröz, vö. SEG 37, 1484: Ἀνεστασία, IGLSyr 5, 2553: Ἀνεστασί(ου).³⁸

A RIU 938-as felirat *Ariadne* helyetti *Ariagne* alakja (*Libero* | *p[at]ri* | *[e]t Ariagne*) sem egyszerű elírás, nem technikai hiba, noha a „hibásan írt szavak” között („Falsch geschriebene Wörter”, 120. o.) szerepel. Minden bizonnyal a görög Ἀριάδνη név Ἀριάγνη változata jelenik meg latin átírásban, amely ritkán ugyan, de feltűnik latin feliratokon is: elsősorban Rómában (pl. CIL 6, 29303), ott csak személynévként, azon túl pedig Aquincumban, illetve környékén, kizárólag istennő neveként.³⁹ Bár a latin nyelven belül is elképzelhető lenne az *Ariagne* alakváltozat értelmezése,⁴⁰ mivel a pannoniai esetek mind a Liber ~ Bacchus kultusszal kapcsolatosak, valószínűbb a görög hatás feltételezése.

A beszélt, vulgáris latin nyelvi változásokat tükröző hibák (2. 3) felsorolása helyett a következőkben néhány olyan problematikus feliratot szeretnék bemutatni, ahol a vulgáris latin nyelvészei szempontok érvényesítése előbbre viheti e feliratok értelmezését.

A RIU 903b feliratának olvasata a mértékadó kiadás szerint a következő (Castra Constantia = Szentendre): *Fl(avius) Dragilis ex p(rae)p(ositis) Cas/tri{p}s Const(anti)s qui vixit an(nis) | LXXIII mens(ibus) quinque | diebus XV Aurel(ia) | Marciola compar | carissima viva fe/cit haec titulo b/enemereto suo*. A helyenként nehezen ki-betűzhető feliraton több érdekes jelenség regisztrálható (pl. *benemereto benemerito* helyett, *e* és *i* zárt *e*-be történő hangszínfúzió miatt),⁴¹ amelyek közül csak a *Castris* (pl. abl.)

³⁷ J. Herman: Évolution *a > e* en latin tardif ? Essai sur les liens entre la phonétique historique et la phonologie diachronique. In: Uő.: Du latin aux langues romanes. Études de linguistique historique. Ed. S. Kiss. Tübingen 1990. 204–216, itt: 209 skk.

³⁸ Herman: i. m. (1990) 209 skk., aki szerint a görög névváltozat valószínűleg a görög ἀνα- ~ ἄνε- morfológiai alternációnak köszönheti létét. Más, feltehetőleg helyi, barbár („illír”) nyelvi hatásnak köszönhető *a~e* alternációkhoz (pl. *Plator ~ Pletor* személynév és *Dalmatia ~ Delmatia* helynév esetében) vö. Herman: i. m. (1990) 201 sk. A helyi, barbár (= nem görög, nem latin) nyelvek pannoniai jelenlétéhez vö. Fehér: i. m. (2007) 463 skk.

³⁹ A RIU 938-al azonos szövegű, eddig kiadatlan, de elveszett feliratot közöl a TitAq 202-es tétele, értékes kommentárral, az *Ariagne* névalakkal kapcsolatban is.

⁴⁰ A *dn* helyetti *gn* ugyanis vulgáris latin hangváltozást is tükrözhetne. A latinban csak morfémahatáron előforduló *dn* kapcsolat *nn* (vö. CIL 6, 40769: *annuntiat; adnuntiare* > fr. *annoncer*, it. *Annunziare* stb.), a *gn* pedig *gn* lett (CIL 9, 2893: *sinnu signum* helyett, RIU 410: *sinifer signifer* helyett), ami írásbeli keveredést eredményezett. Előfordul *atnatos* írásmód *agnatos* helyett (CIL 2, 4332), és *atnis annis* helyett (CIL 6, 17508), s így elképzelhető lenne egy inverz írásmódú *Ariagne* is.

⁴¹ Vitatott a *fecit haec titulo* értelmezése: 1. vagy „ezeket sírfeliratra vésette” (*haec* pl. acc. neutr., *titulo* sg. dat./abl., vö. LEP 93, 208), mint *pater fecit in titulo* CIL 6, 9439; 2. vagy az általános *fecit hunc titulum* („készítette ezt a sírfeliratot”, vö. *hunc titulum ... fecit* AE 1978,

helyetti *Castris* alak magyarázatára térünk ki. A *Castris* *p*-jét a RIU regisztere a „fölsleges betűk” listájára vette fel (118 o.), ami nem is kérdéses, csak odakerülésének oka érdekes. Ha nem egyszerű elírásról van szó, akkor valószínűleg a *ps* > *ss* (vö. *capsa* ’tok, tartó’ > it. *cassa* stb.) vulgáris latin hangváltozás áll az eme inverz írásmód megjelenése mögött: *-ips* ~ *-iss*, amellyel az *-is* végződést adhatták vissza hiperkorrekt módon.⁴²

Tanulságos a RIU 717-es felirata is (Tatabánya): *D(is) M(anibus) / P(ublius) Ael(ius) Dasses de/[fu]n(ctus) an(norum) LXXXI / Ael(ia) Marina co/n[i]u(gi) SS t(itulum) p(osuit) h(eres) p(osuit)*. A RIU kritikai apparátusában a következő olvasható a *co/n[i]u(gi)* utáni *SS* betűkről: „wohl nicht *s(upra)s(cripto)*, sondern z.B. ein Ordinationsfehler statt *GI*.” Ennek következtében került a CONIVSS alak a „Hibásan írt szavak” listájára (121. o.), ahol helyes megfelelőjeként a CONIVGI szerepel („*ss* pro *gi*”). A felirati CO|NIVSS forma azonban nyilvánvalóan nem a CONIVGI ordinációs hibával létrejött torzulása.⁴³ Noha a kurzív G~S keverése lehetséges lenne – vö. RIU 543: *coiugi* S-alakú kurzív jellegű G-vel –, az I~S esetében ugyanez kevésbé valószínű. Nem szükségszerű a *coniugi* dativus feltételezése és a CONIVSS alaknak az elhunyt személyére (*Dasses*) való vonatkoztatása, hiszen a CONIVSS alak nominativus is lehet. A ’hitves’ jelentésű *coniux* sokszor nem az elhunyt, hanem a felirat állítatójára vonatkozik, és értelmezőként nominativusban áll, mint például RIU 260, 692 (további példákkal LEP 42). A RIU 717 esetében is nyilvánvaló, hogy a *coniuss* Aelia Marina értelmezőjeként nominativusban áll, és a vulgáris latin *-x*- [ks] > *-ss*- változás szép példáját nyújtja.⁴⁴ E változás természetesen a *coniux* szóban is tetten érhető, például egy pannoniai származású egyén sírfeliratán, Dobó (1975) No. 178.: *Aurelia Iustina coniux ... soror Aureli Vincenti ... cives Poetoviensis...* (Canossa, = CIL 11, 1016).⁴⁵

249) kifejezés rejlik mögötte (*haec* ordinációs hiba *hunc* helyett, *titulo* accusativus értékű ablativus, az acc. és abl. esetfúziója következtében); 3. vagy az „itt síremléket készített” (vö. *fecit et sibi hic tit(ulum)* CIL 6, 11255) formula torzulásával állunk szemben, ahol a *haec* a *hīc* adv. helyett áll (inverz, hiperkorrekt írással, *ae* > nyílt *ē*, majd E ~ I ~ AE keveréssel), tehát *fecit hīc titulum* lehetett a szándékolt szöveg (a *titulo* magyarázat megegyezik az előző esettel).

⁴² Vö. AE 1912, 56 *finēs{s}* alakját, ahol az *-ēs* hiperkorrekt *-ess* visszaadását láthatjuk. A *castris* alak hangtani értelmezése csak részben érinti a Szentendre ókori római nevei körüli vitát, amelyhez ld. Tóth E.: Szentendre római kori nevérol. ArchÉrt 131 (2006) 27–31. Tóth olvasata (29. o.): „*ex p(rae)p(osito) castrī<p> Const(antiae* vagy *-antiensis)*” ti. nem ad számot a felirati CASTRIPS alak utolsó két betűjének értelmezéséről, Tóth *castrī* (sg. gen.) értelmezésével szemben a hagyományos *castris* (pl. abl.) értelmezés előnyben részesítendő.

⁴³ Bár az EDH (No. 038201) olvasata még mindig ezzel számol: *co/n[i]u<gi=SS?>*.

⁴⁴ Vö. még *vi(s)it vixit* helyett: Dobó A.: *Inscriptiones extra fines Pannoniae Daciaeque repertae ad res earundem provinciarum pertinentes*. Budapest 1975. No. 3.: *Valerius Taurus miles ... qui visit annis ... nationatu Panonius* (CIL 6, 2662), a hangváltozáshoz vö. Väinänen: i. m. 65.

⁴⁵ A *coniux* / *coiux* további eseteihez vö. ThLL (= Thesaurus Linguae Latinae) 4, 341. A *coniux* egy további, *Mihāescu*: i. m. 203 által felvett példája azonban törlendő, minthogy téves olvasa-

Végül a RIU 889-es (= AE 1972, 438) feliratán (Szentendre, Ulcisia) szeretnénk bemutatni a vulgáris latin nyelvészeti szempontok hasznosságát: *D(is) M(anibus) / M(arcus) Aur(elius) Domitianus vet(eranus) leg(ionis) / II. adi(utricis) domo Ancyra vivos / sibi fecit adiutantibus nepotes suos filias filios Gregorio et Laurentio fratres*. A felirat Balla Lajos fordításában így hangzik: „A halottak árnyainak. Marcus Aurelius Domitianus, a II. 'Segítő' legio elbocsátott katonája, (aki) Ancyrából származott, életében készít(t)ette magának (ezt a szarkofágot), unokái, lányai, fiai, Gregorius és Laurentius fitestvérei segítségével.”⁴⁶ Már a felirat első kiadója, Balla Lajos is felfigyelt az ablativusok és az accusativusok keverésére (*nepotes nepotibus, suos suis, filios filiis, fratres fratribus* helyett), ide sorolva a *filias* alakot is, amelyik szerinte vagy a *filiabus* ablativus, vagy a *filiis* accusativus helyett áll.⁴⁷ Ezt fogadja el a RIU mutatója (Reg. 106. o.: *filias* pro *filiis* tehát pl. acc.; és 119. o.: *e pro a filias* 889) és a LEP is (81. o.: *filias* pl. abl.). Ezzel az értelmezéssel szemben azonban gyanút kelthet egyrészt, hogy a feliraton *filias* áll, és nem *filiis* (*filiabus* helyett), másrészt, hogy így a síremlék elkészítésében túl sok közreműködő tűnik fel. Valóban ilyen sokan, unokái, lányai, fiai és testvérei segítettek volna (*adiutantibus*) Domitianust? Természetesen nem. A *filias* alak ugyanis nem az accusativus és az ablativus esetfúzióját tükrözi,⁴⁸ hanem a *filiae* egyes számú genitívus vulgáris latin variánsát hozza, amelyik feliratokon Pannoniában is gyakorta felbukkan.⁴⁹ E genitívusi variáns adja a kulcsot a felirat értelmezéséhez: a sajátos, accusativusokkal kevert *ablativus absolutus* szerkezet (*adiutantibus*) egyfajta nyelvi játékot rejt. A feltételezett számtalan közreműködő helyett ugyanis csak kettő segítette a veterán Domitianust: a testvérpár Gregorius és Laurentius (*Gregorio et Laurentio fratres*), akik Domitianus unokái (*nepotes suos*), s egyben lányának fiai (*filias filios*) voltak.⁵⁰

ton alapult, vö. RIU 1117: *Utere felex Severe conidusomnis = Utere felex Severe coni(ux) du(lcissime) somnis*.

⁴⁶ Maróti É.: Szentendre–Ulcisia Castra–Római kori köemlékei. Szentendre 2003. 43.

⁴⁷ Balla L.: Kisászsiai legio veterán szarkofágja Szentendréről. ArchÉrt 99 (1972) 228–231, itt: 228.

⁴⁸ Vö. Herman: i. m. (2003) 48, Väänänen: i. m. 111 skk.

⁴⁹ Pl. *Valentines filias mees* (CIL 10, 10159), *Luzsénszky*: i. m. 228, *Mihăescu*: i. m. 218 sk., ThLL 6, 746. A pannoniai példákhoz ld. Kovács: i. m. (2001) 108 skk. és Fehér: i. m. (2007) 201.

⁵⁰ Kovács: i. m. (2001) 108 skk. már e felirat helyes értelmezését hozza.